

ren görüş zayıf kalmaktadır (*el-Fütûhât*, IX, 422).

"Çehre" ve "yanak" mânasına gelen âriz, insanda iman nurunun tecelli etmesi, irfan kapılarının açılması, hakikatın güzelliğini örten perdelerin kalkması ve varlık nurunun mazharı gibi mânalara da gelir.

BİBLİYOGRAFYA:

Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "âriz" md.; Serrâc, *el-Lüma'*, s. 419; Bakîî, *Meşrebü'l-er-vâh*, s. 121; İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhât*, V, 206, 208, 475; VI, 166; IX, 422; Ca'fer Seccâdi, *Ferheng*, Tahran 1352 hş., s. 324; Hifnî, *Muşta-laḥât*, s. 179, 189, 190.

SÜLEYMAN ULUDAĞ

□ TARİH. Bazı İslâm devletlerinde ordunun maaş, silâh ve techizatıyla meşgul olan, askerlerin rütbelerine göre kayıtlarını tutan Dîvânü'l-arz'ın (Dîvânü arz-ı'l-ceys) başkanı.

Ârizü'l-ceys, âriz-ı leşker, sâhib-i dîvân-ı arz ve sâhibü dîvânî'l-ceys de denilen ârizin başlıca görevleri şöyle sıralanabilir: Ordunun tahsisat defterlerini tutmak, savaş ve barış zamanlarında levâzım ve techizatını temin etmek, konaklama işlerini organize etmek, belli zamanlarda askerleri silâh, techizat ve eğitim açısından teftiş ve savaştan sonra ele geçirilen ganimetleri taksim etmek.

Dîvânü'l-arz'ın ve dolayısıyla ârizin Abbâsîler'de daha ilk dönemlerden başlayarak Moğol istilâsına kadar mevcut olduğu bilinmektedir. Bu müessese Abbâsîler'den Mısır'a, oradan da Kuzey Afrika ve hatta Endülü's'teki İslâm devletlerine de geçmiştir. Yine Abbâsîler'in etkisiyle İran, Horasan ve Mâverâünnehir'de hüküm süren İslâm devletlerinde de aynı teşkilâtın ve ârizin var olduğu görülmektedir. Kaynaklarda Saffârîler'den Amr b. Leys'in üç ayda bir yaptığı tefişlerde, âriz Sehl b. Hamdân'ın kâtibiyile (şâkird-i âriz) yere oturarak askere dağıtılacak parayı önüne aldığı ve defterdeki kayıt sırasına göre, ordu kumandanı olması sebebiyle başta Amr b. Leys olmak üzere bütün kumandan ve askerlerin rütbelerine göre sırayla ârizin teftişinden geçtiği, bu kontrol sırasında at, silâh ve techizatları beğenilen askerlere maaşlarının dağıtıldığı ifade edilmektedir.

Bu teşkilât Sâmânîler'de daha mükemmel bir şekil olarak devam etmiştir. Sâmânî Hükümdarı II. Ahmed'in (907-914) Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed adlı bir ârizi bulunduğu bilinmektedir. Âriz,

idarî geleneklerini Abbâsîler'den alan Büveyhîler'de de mevcuttu. Ali b. Kâsım, Hasan b. Büveyh'in, Ebû Ali de Fahrüdevle'nin ârizı idi. Gazneliler devrinde de Ebû Sehl Zevzenî, Ebû'l-Feth Râzî, Ahmed Hasan Meymendî, Ebû'l-Kâsım Kesîr ve Hâce Ebû Bekir Ali b. Hasan-ı Kuhistânî gibi şahıslar âriz olarak görev yapmışlardır. Aynı şekilde Selçuklu devlet teşkilâtında da ârizin yer aldığı bilinmektedir. Sultan Melikşah devrinde Ebû'r-Rızâ ve Sedîdülmülk Ebû'l-Meâli, Sultan Muhammed Tapar devrinde Ebû'l-Mefâhir el-Kummî, Sultan Mahmud zamanında İmâdüddin Ebû'l-Berekât ed-Dergûzîni, Sultan Mesud devrinde de Aduddüddin el-Âriz bu görevde bulunmuşlardı. Anadolu Selçukluları'nda ise Nizâmeddin Ali, Reşîdüddin Cüveynî, Emîr Kemâleddin, Samsâmüddin Kaymaz, Şehâbeddin ve Şemseddin gibi ârizların görev yaptığı tesbit edilmiştir. Hârizmşahlar'da Sultan Tekiş zamanında (1172-1200) Dîvânü'l-arz'ın başında Hamîdüddin Zevzenî bulunuyordu. İlhanlılar'da ise iktâ'ların düzenlenmesiyle görevlendirilen *bi-tikçî**lere âriz unvanı verilmekteydi. Hindistan'daki Türk devletlerinde ârizin divanda görev aldığı ve Delhi sultanlarından Muizzüddin Keykubad devrinde Melik Türkî ve Fîruz Halacî'nin "âriz-ı memâlik" olarak görev yaptıkları bilinmektedir.

Merkezde Dîvânü'l-arz'ın başkanı olan ârizin başka çeşitli şehir ve ordugâhlarıdaki askerî birliklerin erzak, silâh, techizat ve maaş işlerinden sorumlu daha küçük rütbeli ârizlar da vardı.

BİBLİYOGRAFYA:

Gerdîzî, *Zeynü'l-aḥbâr* (nşr. Abdülhay Habîbî), Tahran 1347 hş., s. 143, 149, 163; Ali b. Zeyd el-Beyhakî, *Târîḥ* (nşr. Ganî — Feyyâz), Tahran 1324 hş., s. 159; Râvendî, *Râḥatü's-sudûr* (trc. Ahmed Ateş), Ankara 1957-60, I, 128, 133; Bûndârî, *Zübdetü'n-Nuşra*, s. 62, 96, 102, 168; Aksarâyî, *Müsâmeretü'l-aḥbâr*, s. 17, 312; Muhammed Nâzım, *The Life and Times of Sultan Mahmud of Ghazna*, Cambridge 1931, s. 130, 137-138; Hasan Enverî, *İştilâḥât-ı Dîvânî Devre-yi Gaznevî ve Selcûkî*, Tahran 1355 hş./1936, s. 116-120; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 40, 89, 96-97; Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, Ankara 1958, s. 26, 57; a.mlf., *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*, İstanbul 1971, s. 326, 462, 472-475; C. E. Bosworth, *The Ghaznavids, Their Empire in Afghanistan and Eastern Iran 994-1040*, Edinburgh 1963, s. 60, 65, 122-124, 126; C. Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, London 1968, s. 226, 273, 344; Barthold, *Türkistan*, s. 282-283; M. Altay Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, Ankara 1983, II, 149-150; M. Fuad Köprülü, "Arz", *IA*, I, 657-660.

ERDOĞAN MERÇİL

ÂRİZ

(العارض)

Suudi Arabistan'da idarî bir bölge.

Necid'in güneydoğu kısmını meydana getirmektedir. Kuzeyde Mahmal ile güneyde Harc bölgeleri arasında, Tuveyk platosunun orta kısmında yer alır. Bölgede kuzeybatıdan güneydoğuya doğru Vâdî Hanife uzanmakta ve Âriz'in başlıca kasabaları bu vadinin içinde veya hemen yakınında kurulmuş bulunmaktadır. Muhammed b. Abdülvehhâb'ın doğum yeri Uyeyne, Hâlid b. Velîd ile Müseylime arasındaki Akrahâ Harbî'nin vuku bulduğu yere yakın Cübeyle, Suûd ailesinin ilk merkezi Der'iyye, bugünkü başşehir Riyad ve meşhur şair A'sâ'nın yaşadığı Menfûha bu bölgededir. Âriz'da yaşayan başlıca bedevî Arap kabileleri Subey', Suhûl ve Kureyniyye'dir. Yerleşik ahalî ise Temîm, Aneze, Devâsir gibi birçok kabilelerden meydana gelmektedir. Âriz, Muhammed b. Abdülvehhâb'ın başlattığı reform hareketinin en güçlü merkezi olmuş, Suûd ailesinin idare ettiği birçok seferde de şehirli ve göçebelerden oluşan Âriz halkı daima en önde bulunmuştur.

BİBLİYOGRAFYA:

Hemedânî, *Sıfatü Cezîretü'l-Ârab* (nşr. Muhammed Ali el-Ekva'), Riyad 1977, s. 283, 298, 309-312; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, IV, 65-66; Hüseyin Halef eş-Şeyh Haz'al, *Târîḥu'l-Cezîretü'l-Ârabiyye fî 'asri's-Şeyh Muhammed b. 'Abdülvehhâb*, Beyrut 1968, s. 13-14, ayrıca bk. İndeks; *Kâmûsü'l-İslâmî*, V, 15; G. Rentz, "al-Ârid", *EI*² (İng.), I, 628-629.

MUSTAFA L. BİLGE

ARİB b. SA'D

(عريب بن سعد)

(ö. 369/979-80)

Taberî tarihine yazdığı zeyil ile tanınan Endülüslü tarihçi ve tabip.

Müslümanların İspanya'yı fethetmelerinden sonra İslâmiyet'i kabul eden ve Beni't-Türkî diye tanınan bir ailenin çocuğudur. Ailesi hakkında fazla bilgi bulunmayan Arîb b. Sa'd'ın Kurtuba'da doğduğu tahmin edilmektedir. Endülü's Emevî halifelerinden III. Abdurrahman (912-961) ile II. Hakem'in (961-976) himayelerinde yetişti. III. Abdurrahman tarafından Osuna'ya vali tayin edildi (331/943). II. Hakem halife olunca Arîb'i hilâfet kâtipliğine getirdi. Arîb, halifenin meşhur hâcib'i Mansûr b. Ebû Âmir'in güvenini kazanarak önemli mevkilere yükseldi

ve kendisine "hâzinü's-silâh" unvanı verildi. Arap dilinin inceliklerini iyi bilen bir edip ve şair, aynı zamanda devrine göre önemli sonuçlara vardığı tıbbî eserleriyle tanınan bir tabip olmakla birlikte asıl şöhretini tarihçiliğiyle kazandı. II. Hakem'in hilâfet kâtibi iken kaydettiği, dönemin olaylarını ve devlet yönetiminde yapılan değişiklikleri yansıtan bilgiler X. yüzyılda müslüman İspanya'daki devlet teşkilâtı hakkında önemli bir kaynak teşkil etmektedir.

Eserleri. 1. *Şılatü Târîhi't-Taberî*. Taberî'nin metodu ile kaleme alınmış, onun tarihinin ilk ve önemli bir zeyli olan eser Abbâsî halifeliğinin karışık bir devrinin olaylarını ihtiva etmektedir. Taberî, tarihini 302 (915) yılına kadar devam ettirdiği halde Arîb zeyline 291'den (903) başlamış, 291-294 (903-907) yılı olaylarını Taberî'den özetlemiş, 295-302 (907-915) yılları olaylarında ise Taberî'nin verdiği bilgilere ilâveler yapmıştır. 302-320 (915-932) tarihleri arasında ise bizzat telif etmiştir. Eserin üç ayrı neşri vardır. Bunlardan birincisi M. J. de Goeje tarafından Leiden'de (1897), ikincisi *Târîhu't-Taberî*'nin XII. cildi içinde Kahire'de (1336), sonuncusu da Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhîm tarafından aynı kitabın XI. cildi içindeki üç kitaptan ilki olarak (s. 1-157) yine Kahire'de (1960-1970) basılmış, daha sonra bu neşrin Beyrut'ta ofset baskıları yapılmıştır. 2. *Muhtaşar min Târîhi't-Taberî*. *Şılatü Târîhi't-Taberî* ile aynı eser kabul edilmekte ise de ondan ayrı olup yine Taberî'nin *Târîhi*'i üzerine yapılmış bir çalışmadır. Arîb, *Târîhu't-Taberî*'nin bir özeti olan bu eserini kâtipliği döneminde telif etmiştir. Eser, Taberî'nin bahsetmediği müslüman İspanya ve Kuzey Afrika tarihini de ihtiva etmesi bakımından önemlidir. İbn İzârî'nin *el-Beyânü'l-muğrib*'i yazarken faydalandığı Arîb'in bu eseri günümüze ulaşmamıştır. 3. *Takvîmü'l-Kurşuba*. *Kitâbü 'Arîb fi tafşîli'l-ezmân ve meşâlihi'l-ebdân* veya *Kitâbü'l-Envâ'* olarak da bilinen eser İbrânî alfabe-siyle Arapça olarak 349'da (961) yazılmıştır. Müellif bu kitabında, güneş ve ayın hareketlerine bağlı olarak bir yılda meydana gelen değişimleri ve bu değişimlerin insan bünyesi, iklim ve bitki örtüsü üzerindeki olumlu ve olumsuz tesirleri ve bu konuda alınması gereken tedbirleri belirtir. R. Dozy eseri yazdığı yıla izâfetle, *Le Calendrier de Cordoue de l'année 961* adıyla Fransızca'ya çevirerek Leiden'de neşretmiştir (1873). Daha sonra Ch. Pellat tarafından da yazılan (1961) bu eseri R. Dozy, Papaz

Rebî b. Zeyd'in *Takvîm*'i ile karşılaştırmış ve onun Arîb'in eserini tercüme ederek bazı ilâveler yaptığını ortaya koymuştur. 4. *Kitâbü Halkı'l-cenîn ve tedbiri'l-habâlâ ve'l-mevlûdîn*. *Kitâbü Halkı'l-insân ve tedbiri'l-eftâl* olarak da bilinen eser *Le livre de la génération du foetus et le traitement des femmes enceintes et des nouveau-nées* adıyla H. Jahier ve A. Nouredine tarafından Fransızca'ya tercüme edilerek Cezayir'de neşredilmiştir (1375/1956). Arîb'in tıp alanındaki bu kitabı zamanına göre önemli bir eserdir. Ayrıca kaynaklarda, Arîb'e aidiyeti tartışma konusu olan *Kitâbü 'Uyûni'l-edviye* adlı bir eserinden de bahsedilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Yâkût, *Mu'cemül-üdeba'*, XVIII, 44; Makkarî, *Nefhu't-tib*, III, 182; M. Şemseddin [Günaltay], *İslâm'da Tarih ve Müverrihler*, İstanbul 1339-42, s. 43-44; Brockelmann, *GAL*, I, 149, 272; Karatay, *Arapça Basmalar*, I, 170; Sezgin, *GAS*, I, 327; VII, 355-356; F. Rosenthal, *A History of Muslim Historiography*, Leiden 1968, s. 82; M. Ullmann, *Die Medizin im Islam*, Leiden 1970, s. 139-140; Anwar G. Chejne, *Muslim Spain Its History and Culture*, Minnesota 1974, s. 119; G. Sarton, *Introduction*, New York 1975, I, 680-681; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul 1978, IV, 533; Ziriklî, *el-A'âm* (Fethullah), IV, 227; Ömer Ferûh, *Târîhu'l-edeb*, IV, 189, 192, 289-294; Muhammed İbrâhîm el-Kettânî v.dğr., *el-Beyânü'l-muğrib* [İbn İzârî], Beyrut 1406/1985, Giriş, s. 8; R. Dozy, "Die Cordovane 'Arîb b. Sa'd der Secratar und Rabi' b. Zaid der Bischof", *ZDMG*, sy. 20 (1886), s. 595-609; "Arîb", *IA*, I, 563; Fikret İşıltan, "Taberî", *IA*, XI, 596; Ch. Pellat, "'Arîb b. Sa'd al-Kâtib al-Kurşubî", *El²* (İng.), I, 628.

MEHMET AYKÂÇ

ARİF

(الريف)

Sivil veya askerî bir topluluğun başında bulunan kimseye verilen unvan.

Arîf (çoğulu **urefâ**), sözlükte "bilen kimse" demektir. Kelimenin idarî-askerî bir terim olarak kullanılması muhtemelen, ariflerin başında bulundukları topluluğun durumunu bilmeleri ve gerektiğinde amirlerine o konuda bilgi vermeleri sebebiyledir (bk. Abdülhay el-Kettânî, I, 235).

Câhiliye Arapları'nda on veya daha çok kişiden oluşan askerî birlik kumandanına arîf denmekteydi. Hz. Peygamber'in Akabe biatları sırasında Medinelî on iki kabileye tayin ettiği nakiblerin emir ve idaresi altında arifler de bulunmaktaydı. Hicrî 8. yılda meydana gelen Huneyn Savaşı'nda Hz. Peygamber'in her on kişiyeye bir arîf tayin ettiği de bilinmektedir

(bk. Şâfiî, IV, 81; İbn Kudâme, IV, 417). Resûlullah dönemindeki uygulamadan anlaşıldığına göre arîf sadece bir kumandan değil, idare ettiği topluluğu diğer işlerinde de temsil eden bir kimsedir. Nitekim Hevâzin esirleri meselesinde, aileleri ve kabileleri temsil eden kimselere ilgili hadislerde arîf denmiştir (bk. Bu-hârî, "İtk", 13; Ebû Dâvûd, "Cihâd", 121; *Müsned*, IV, 327). İbn Hacer, Cündeb b. Nu'mân el-Ezdî müslüman olunca Hz. Peygamber'in onu kavmine arîf olarak tayin ettiğini kaydetmektedir (bk. *el-İşâbe*, I, 262; II, 186). Ariflerin sorumlulukları ve yaptıkları işlerle ilgili çeşitli hadisler vardır (bk. Wensinck, *Mu'cem*, "arîf" ve "ırâfe" md.leri).

Gerek Hulefâ-yi Râşidîn gerekse Emevîler ve Abbâsîler döneminde de on kişilik askerî birliğin kumandanı olarak arîf unvanına sıkça rastlanmaktadır. Taberî, Hz. Ömer'in Kâdisiye Savaşı'ndan sonra askerî teşkilâtta bazı düzenlemeler yaparak orduyu birliklere ayırdığını ve daha önceki devirlerde olduğu gibi her birliğin (el-ırâfe) başına bir arîf tayin ettiğini kaydeder. Endülüs Emevîleri'nde ise değişik hükümdarlar zamanında kırk veya 100 kişilik birliğe kumanda eden kimseye bu unvanın verildiği görülmektedir. Ayrıca, I. Abdurrahman zamanında zencilerden meydana gelen askerî birliğin kumandanlığına "ırâfetü's-sûd" denmekteydi. XI. yüzyılda İşbi-lye'de, hükümdarın askerleri teftişi sırasında safların düzenini sağlamaya memur edilen kimseye de arîfî'ş-şurta deniyordu. Bu birlik kumandanı olarak arîfin sadece savaşta askerlerine kumanda etmekle kalmayıp onlara ve ailelerine maaşlarını dağıttığı ve bunları bir deftere kaydettiği, ayrıca kumandası altındaki askerler arasında meydana gelen anlaşmazlıklarda hakemlik görevini de yürüttüğü bilinmektedir. Irak ve Suriye ordularında bu kelime onbaşı anlamında hâlâ kullanılmaktadır.

Bu askerî görevlerin dışında ariflerin bazı sivil görevlerde çalıştıkları da görülmektedir. Hz. Ömer devrinde ilk defa divan teşkilâtı kurulmaya başlanınca her divanın başına bir arîf atılmıştır. Ariflerin zekât işlerinde çalıştırıldıkları da bilinmektedir. İmam Şâfiî, zekâtın dağıtılması konusunu ele alırken zekât toplayan memurlara yardımcı olarak ariflerden söz etmektedir (bk. *el-Üm*, II, 61, 72, 74). Bunun yanında Hz. Ali zamanında ariflerin maaş işlerinde çalıştırıldıkları, çeşitli gelirlerden faydalananca kimseleri tesbit edip ilgililere haber